

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Bogorodica 1

Maria, de moeder van de Heer

kerkelijk leven

Ohrid is een stad in het zuidwesten van Macedonië, prachtig gelegen aan het gelijknamige meer. Het oudste deel van de stad is gebouwd op een berghelling aan de rand van dat meer. Bovenop de berg ligt een vesting, die de stad eeuwenlang beschermd heeft. Daarvandaan daalt de bebouwing af naar het meer, met slingerende, steile, straatjes. Overal aan die straatjes, tussen de huizen en zelfs in de tuinen, liggen kerken en kerkjes - allemaal oosters-orthodox. Ze zeggen dat er 365 kerken in Ohrid zijn.

B. Kamphuis ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven</i> - B. Kamphuis Bogorodica 1	857
<i>Meditatief</i> - J. Glas Lamech heeft alleen zichzelf lief	860
<i>Wandelen met God</i> - O.W. Bouwsma Postvakje	861
<i>Uit de kerken, Lied van de week</i>	862
<i>Achtergronden</i> - H. Veldman Van rechtzinnig tot vrijzinnig (V)	863
<i>Synode impressies</i> - L.E. Leeftink Het gaat om de mensen	867, 869
<i>Voetnoten</i> - E.A. de Boer Bijbelvertaling en 'Manneke Pis'	868
<i>In gesprek met</i> - W.M. Bakker 'Troost bieden is wezenlijke zaak van de diaken'	870
<i>Persbericht</i>	872

Ik heb ze niet nageteld in de anderhalve week die wij er deze zomer doorbrachten, maar het zou best eens waar kunnen zijn. De oudste kerken stammen uit de vierde eeuw na Christus - dus ongeveer vanaf de tijd dat er in het Romeinse rijk kerken gebouwd mochten worden. Ohrid is vanaf de negende eeuw een belangrijk centrum geworden voor de verbreiding van het evangelie onder de Slavische volken. Eén van meest opvallende kerken, hoog op de berg gelegen, is de Sveta Bogorodica Perivlepta, gebouwd in 1295 na Christus.

Een naam met inhoud

Letterlijk betekent deze naam: de heilige Moeder Gods rondkijkend. De naam is ontleend aan fresco's, wandschilderingen, aan de binnenkant van de koepel van de kerk. Deze wandschilderingen lopen rondom de koepel. Ze bestaan uit verschillende lagen. De belangrijkste laag is een serie taferelen uit het leven van Maria. Sommige taferelen kennen we uit de bijbel: de aankondiging van de geboorte, de aanbidding door de wijzen. Andere komen uit de overlevering, zoals een schildering van het sterfbed van Maria (de oosterse orthodoxie kent

niet het dogma van de hemelvaart van Maria, zoals de Rooms-katholieke kerk). Zo kijkt Maria dus helemaal rond; aan alle kanten van de kerk kijkt zij je aan. Boven deze laag Maria-taferelen zie je, weer rondom, taferelen uit het lijden van Christus. Daarboven is een laag met afbeeldingen uit het leven van heiligen. De suggestie is duidelijk: Maria's werk vormt de grondslag van alles. Het lijden van Christus is mogelijk dankzij Maria, zoals de rechtvaardige daden van de heiligen weer mogelijk zijn dankzij Christus. Maria krijgt dus in de meest letterlijke zin een fundamentele betekenis. De kerk heeft veel indruk op mij gemaakt, vanwege haar hoge ouderdom, prachtige ligging, fraaie bouw, indrukwekkende fresco's en iconen. Maar als gereformeerd christen verzet je je tegelijk tegen deze visie op Maria. Dat heeft me gedwongen opnieuw na te denken over Maria: wat zegt de bijbel over haar, wat betekent ze voor ons? Ik denk dat het antwoord op die vragen ook voor ons als gereformeerde kerken van groot belang is. Daarom bespreek ik ze ook hier in de rubriek 'Kerkelijk leven'.

Zij, die God gebaard heeft

Het kan verhelderend zijn om op dit punt eerst iets uit de geschiedenis van kerk en theologie te vertellen. De eerste keer dat er uitvoerig over Maria gediscussieerd is, was tijdens het concilie van Efeze in 431 na Christus. Dat concilie staat bekend als het derde oecumenische concilie. Het eerste concilie was dat van Nicea 325, het tweede van Constantinopel 381. Op die eerste twee concilies is de godheid van Christus en de leer van de Drie-eenheid beleden. We danken daar de geloofsbelijdenis van Nicea aan. De twee volgende concilies, Efeze 431 en Chalcedon 451, gingen over de verhouding van de goddelijke en de menselijke natuur van Chris-

tus. Maar Efeze 431 vond eigenlijk zijn aanleiding in een conflict rondom Maria.

In 428 was er namelijk een nieuwe aartsbischoop aangetreden in het keizerlijke Constantinopel. Hij heette Nestorius en kwam uit Antiochië in Syrië. Al in de bijbel speelt Antiochië een belangrijke rol; de eerste plaats waar de volgelingen van Jezus 'christenen' genoemd werden (Hand. 11:26), bovendien de gemeente van waaruit Paulus zijn zendingsreizen begon (Hand. 13:1-3). In de oude christelijke kerk bleef Antiochië een van de belangrijkste kerkelijke en theologische centra. Typisch voor de theologen van Antiochië werd dat ze grote nadruk legden op de echtheid en de zelfstandigheid van de mensheid van Jezus Christus. De mens Jezus stond centraal in hun denken.

Zo denkt Nestorius er ook over, als echte Antiocheen. Maar hij is nog maar net bisschop in Constantinopel, of hij hoort heel andere dingen. Want een van de erenamen die daar aan Maria gegeven wordt is *Theotokos*, een Grieks woord dat betekent: 'Zij, die God gebaard heeft'. De naam *Bogorodica* is daarvan de letterlijke vertaling in het Kerkslavisch.

Nestorius keert zich heftig tegen die aanduiding van Maria; God kan toch geen moeder hebben, God kan niet negen maanden in een vrouwenschoot gedragen zijn of babykieren aangehad hebben. Je mag Maria wel *Christotokos* noemen: zij, die Christus gebaard heeft. Maar de naam *Theotokos* doet tekort aan de eer van God.

Een heftige strijd ontbrandt vervolgens. Op alle bijzonderheden daarvan ga ik hier niet in. Er spelen niet alleen theologische kwesties, maar ook allerlei kerkpolitieke belangen, die soms tot zeer onverkroppelijke tonelen aanleiding geven. Uiteindelijk wordt Nestorius in 431 veroordeeld op het concilie van Efeze, dat uitsprekt dat Maria wel degelijk *Theotokos* genoemd mocht worden: zij, die God gebaard heeft.

Moeder Gods?

Hoe moet je tegen die uitspraak aankijken? Het gevaar is dat je de hele latere verering van Maria er al in gaat lezen, tot en met de dogma's van de roomse kerk dat Maria onbevlekt ontvangen is en ten hemel gevaren. Maar in feite was van dat alles nog geen sprake in 431. De discussie ging niet over de Mariaverering, maar over de wijze waarop je tegen Christus aan moest kijken, dus om de christologie. Nestorius benadrukte de echtheid van Christus' mensheid en het onderscheid tussen mensheid en godheid in Christus. Zijn tegenstanders legden de nadruk op de eenheid van Christus: Hij die uit Maria geboren is, is niemand anders dan het eeuwige goddelijke Woord, van wie we toch (in Nicea) beleden hebben dat Hij Zelf God is, één van wezen met de Vader. Efeze 431 weerlegt ook vanuit de christologie de wijze waarop Nestorius het *Theotokos* belache-

De koepel van de Sv. Bogorodica Perivlepta in Ohrid van de buitenkant (foto overgenomen van de CD-rom 'Ohrid, The City of Light')

Fresco's aan de binnenkant van de koepel van de Sv. Bogorodica Perivlepta. Onderaan taferelen uit het leven van Maria, daarboven de graflegging van de Here Jezus, helemaal boven een heiligengeschiedenis (foto overgenomen van de CD-rom 'Ohrid, The City of Light').

lijk heeft gemaakt. Het gaat er niet om, zo stelt het concilie, dat het goddelijk Woord naar zijn eigen natuur of naar zijn godheid zijn oorsprong in Maria genomen zou hebben. Maar de menselijke natuur van Christus, die uit Maria stamt, vormt een persoonlijke eenheid met zijn godheid. Daarom kan gezegd worden dat Maria God gebaard heeft.

Twintig jaar later vergadert een ander concilie weer over deze kwestie, Chalcedon 451. Dan staat een visie ter discussie die lijnrecht tegenover die van Nestorius staat, de leer van Eutyches. Die vond dat je na de vleeswording van het Woord helemaal geen onderscheid meer mocht maken tussen godheid en mensheid van Christus. Er zijn in Christus niet twee naturen, een goddelijke en een menselijke, er is maar één natuur, een god-menselijke. Ook die leer wordt uiteindelijk afgewezen en Chalcedon komt dan met de beroemde uitspraak dat Christus één Persoon is in twee naturen, onvermengd en onveranderd, ongedeeld en ongescheiden. Het 'onvermengd en onveranderd' is tegen Eutyches gericht, het 'ongedeeld en ongescheiden' tegen Nestorius. Ook Chalcedon handhaaft de benaming *Theotokos* voor Maria. Kennelijk zag men daarin geen vermenging van de naturen, maar een handhaving van de eenheid van Christus.

'De moeder van mijn Heer'

Naar mijn overtuiging heeft men dat juist gezien. Er is niet een mens Jezus die je los kunt zien van het goddelijk Woord. Godheid en mensheid zijn één in de ene Persoon van Jezus Christus. In de dogmatiek wordt dan gesproken over de 'mededeling van eigenschappen' (*communicatio idiomatum*): alles wat je kunt

zeggen over de menselijke natuur van Christus, of over zijn goddelijke natuur, dat kun je ook zeggen over zijn ene Persoon. Als Christus naar zijn mensheid uit Maria is geboren, dan is Hij Zelf, God en mens, uit Maria geboren. Een duidelijk voorbeeld van die 'mededeling van eigenschappen' zie je in Joh. 3:13, waar de Here Jezus zegt dat de Mensenzoon uit de hemel is neergedaald. 'Mensenzoon' is een aanduiding van Christus naar zijn mensheid. Maar toch kun je zeggen

dat de Mensenzoon uit de hemel is neergedaald, want Hij die uit de hemel is gekomen, het eeuwige Woord van God, is geen ander dan de mens Jezus Christus.

En wat betreft de benaming 'Zij, die God gebaard heeft' of 'Moeder Gods', in Luk. 1 wordt verteld dat Maria bij haar familielid Elisabeth op bezoek gaat. Elisabeth is dan in verwachting van Johannes, Maria van Jezus. Als Elisabeth de groet van Maria hoort, springt het kind op in haar schoot en ze wordt vervuld met de Heilige Geest. En dan zegt ze "Wie ben ik dat de moeder van mijn Heer naar mij toekomt?" (Luk 1:43, NBV). Voor het woord 'Heer' staat in het Grieks *kurios*, een woord dat ook voor God gebruikt wordt. Zelfs de oudtestamentische naam van God *Jahwe* wordt in het Nieuwe Testament steeds vertaald als *kurios*, Heer. Elisabeth gebruikt niet de naam *Theotokos*, of 'Moeder Gods'. Maar ze komt er wel heel dichtbij als ze Maria de moeder van haar Heer noemt. Dus ook vanuit het bijbelse spraakgebruik valt de beslissing van Efeze 431 te rechtvaardigen. Niet alleen de oude christelijke kerk, ook de bijbel zelf gebruikt grote woorden, als het om Maria gaat.

Volgende week hoop ik nader in te gaan op wat de bijbel ons leert over de plaats van Maria en wat dat voor ons betekent.

Prof. dr. B. Kamphuis is hoogleraar in de systematische theologie aan de Theologische Universiteit te Kampen

Lamech heeft alleen zichzelf lief

Genesis 4:18-24

J. Glas ■

Zeven geslachten

De lijn van Adam naar Lamech wordt gevormd door zeven geslachten. Een Hebreeuwse manier van zeggen. De lijn waarop de boze vrij spel heeft bereikt in de persoon van Lamech z'n perfecte vorm. De naam Lamech betekent: krachtige, jonge man. Van hem het eerst wordt vermeld dat hij twee vrouwen nam. Lamech denkt alleen aan zichzelf, hechting aan één vrouw is minder belangrijk. Hij heeft publiek nodig, waardering, applaus. Hij gaat zijn eigen weg los van God.

Middelen van bestaan?

Van de creativiteit van zijn zoons valt niets verkeers te zeggen. Het is in hen te prijzen dat ze bijdragen aan de ontwikkeling van de mensheid en middelen aanboren om te bestaan. Een vader van alle schaapherders, een vader van de muziek, een vader van alle smeden. Maar het kunnen ook middelen zijn om je rijkdom, je plezier en je macht proberen te garanderen buiten God om.

De maat van God

Nu had Kaïn van God een zichtbaar teken teken ontvangen dat iedereen duidelijk maakte dat wie de hand aan hem zou slaan de zevenvoudige wraak van God zou ontvangen. Dat was voldoende om Kaïn te beschermen. God had de juiste maat bepaald. Bijzonder dat God zich ook bekommert om de veiligheid van mensen die zich van Hem afkeren. Hij heeft de wereld lief. Hij heeft de samenleving op het oog. Kaïn is in Gods hand een middel om te voorkomen dat mensen het recht in eigen hand nemen.

De overmaat van Lamech

De juiste maat van God wordt door Lamech terzijde geschoven. Het recht van God dat goed is voor de samenleving wordt doorbroken door de ongelimiteerde wraakuitoefening. Een in een handgemeen opgelopen blessure, kan jou het leven kosten. Een blik in je ogen, een handgebaar, een opmerking, een sneeuwbal, een gesproken woord, kunnen voldoende zijn om je levenseinde naderbij te brengen. God gaat voor vergelding, voor recht,

voor veiligheid en voor bescherming zelfs voor wie zich van Hem afkeert. Lamech gaat voor wraak en kiest voor de overmaat: zeven-en-zeventig-maal! Hij gaat voor zichzelf ten koste van anderen.

Over lijken

Wie zichzelf liefheeft, gaat over lijken. In hem bereikt de lijn waarop de boze vrij spel heeft z'n volmaakte vorm. Kaïn zocht nog bescherming bij God al moest hij verder niets meer van Hem hebben. Uit angst omringde hij zich met nageslacht en met een omheinde nederzetting, de eerste stad. Lamech laat zien welke proporties de zelfhandhaving van de mens kan aannemen. Aan hem kunnen we zien dat zelfliefde leidt tot wraak die geen maat kent en over lijken gaat. In zijn leven is alleen plaats voor andere mensen - zelfs eigen vrouw en kind - zolang ze hem verheerlijken. In zijn leven is geen plaats voor echte liefde voor de naaste. Mensen die hem niet verheerlijken, zijn potentieel een lijk. De lijn van Kaïn in z'n vernietigende kracht. Een lijn vol dreiging en gevaar. De lijn van adderengebroed, slangenzaad. Naast de lijn van Abel die wandelde met God. Op welke lijn zit ik zelf eigenlijk?

Ds. Jacob Glas is predikant van de Gereformeerde Kerk te Maastricht

Postvakje

wandelen met God

Elke keer dat ik in de kerk van mijn gemeente door de hal loop, kijk ik onwillekeurig naar de postvakken. Even kijken of er wat in ligt. Meenemen.

Mooie uitvinding is het. Iedereen heeft zijn eigen laatje of map. In heel veel gemeentes kom je dat fenomeen tegen. Gemakkelijk voor het verspreiden van informatie die voor iedereen of voor een enkeling bestemd is. En op de zondagmorgen dat het kerkblad er in ligt, lijkt het wel een bijenkorf.

O.W. Bouwsma ■

Er zijn ook postvakken die uitpuilen van de informatie. Ze worden door hun 'eigenaar' blijkbaar niet geleegd. Dat betekent in verreweg de meeste gevallen dat de naamgever van het postvak niet of nauwelijks de kerkdiensten bezoekt.

Soms hoor je dat er over gepraat wordt, onderling. Nou, die is ook al lang niet geweest...

Je kunt je het commentaar wel indenken.

Hoofden worden geschud in stille afkeuring; zou de kerkenraad er wel iets aan doen? Of de wijkouderling, de predikant? Het lijkt er niet op als het postvak in stilte blijft getuigen van een grote afwezigheid. Mensen, mensen, waar blijft de tucht in onze kerken... het gaat hollend achteruit!

Begrijp me goed, ik heb echt helemaal niks tegen postvakjes. Het is gewoon heel handig. Sommige mensen vinden het een nadeel dat je kunt zien wie er al of niet trouw en regelmatig in elk geval in de hal van de kerk komt. Dat moest toch zo niet mogen... zo publiek.

Ik heb dat soort gevoelens ook wel. Zo'n wegblijver staat toch maar mooi te kijk voor heel de gemeente!

Aan de andere kant is het te gemakkelijk je er van af te maken met een afkeurende hoofd beweging, of een innerlijke flits van: die of die is er ook nooit! Postvakjes kunnen inderdaad stille getuigen zijn van iets wat niet door gemeenteleden wordt opgepakt. Want dat is, denk ik de andere kant van dit verhaal: als je zo'n uitpuilend vak ziet, kom je dan ook in beweging?

Nee, niet met opgestoken vaan de kerkenraadkamer in voor de dienst: broeders, doet u er eigenlijk wel iets aan, want het is een schande...!

Maar kijk eens naar je zelf..., jij bent je broeders hoeder. En ook die van je zuster. Want (lastige) gesprekken zijn niet af te schuiven op de verantwoordelijke ambtsdragers alleen.

Dat is nou typisch iets voor de hele gemeente.

Er is, denk ik, zoiets als de psychologie van het kerkelijke postvakje in de hal van de kerk, de plaats van onderlinge ontmoeting. Daar wordt wat afgebabbeld. Gezellig en samenbindend als het goed is. Maar je mag je ook laten aanspreken door zo'n overvol postvak. Het zou goed zijn als jij zelf, als medeverantwoordelijk gemeentelid je stoute schoenen aantrok, die bak leeghaalde en eens ging informeren bij de betrokkene. Man, ik zie je al zo lang niet in de diensten, is er iets, kan ik iets voor je doen, iets betekenen? En... wie weet komt het tot een gesprek van hart tot hart, onder Gods zegen.

Dat is lastig! In beweging komen, bedoel ik. Het is heel wat anders als op bezoek gaan bij een vriend of vriendin. Het is inderdaad een deel van je verantwoordelijkheid oppakken, omdat er ook nog zoiets bijbels bestaat als het functioneren van het lichaam, waarbij iedereen nodig is en niemand gemist kan worden en het hele lichaam pijn lijdt als een ledemaat ziek is of wat dan ook. En vanzelf, die stap is niet zo simpel te zetten. Je ziet jezelf al gaan; wat moet ik zeggen?

Toch, ik spreek net even te vaak mensen, die, vanwege allerlei situaties, in de kerk niet kunnen komen. Afhakers ook. Mensen die wellicht ook helemaal niet zo plezierig zijn in de omgang. Mensen die soms al jaren niet komen, waar je dan als predikant en ouderling mee praat en dat dan blijkt dat naast die beide mannen er helemaal niemand ooit een stom woord tegen hen gezegd heeft over gemis, en hulp en wat dan ook. Helemaal niks. Dan voel ik me schuldig. En als ik me zo niet zou voelen, zou er denk ik iets in mij niet goed zitten. En dan weet ik ook best dat je zo'n opmerking kunt pareren door te zeggen dat ze zelf... Natuurlijk. Maar de psychologie van het post-

vakje speelt ook mee. Jij ziet het volle vakje steeds maar voller worden. Denkt er het jouwe van en gaat over tot de orde van de dag. Want waarom zou jij... Er zijn toch ook anderen? We zijn vaak meer de hoeder van onze vrienden dan van onze broeder/zuster. God heeft het van meet af aan anders bedoeld blijkbaar.

Moet je rekenen - stel dat je in beweging komt - op een hartelijke ontvangst? Wellicht krijg je een heleboel gram en oud zeer over je heen. Waar jij ook niet zoveel mee kunt. Maar zouden we met elkaar niet in staat zijn, als gemeente van Christus(!) die weg naar elkaars

leven in elk geval te vinden en gewoon te doen wat zo vanzelfsprekend is dat het eigenlijk te gek voor woorden is om daarover te moeten schrijven?

Kijk zondag eens met die ogen naar de rijen postvakken in de hal van de kerk. En weet je aangesproken. Door de Heer van de Gemeente die mensen op elkaars weg zet, aan elkaar verbindt en ze zijn lichaam noemt!

Ds. O.W. Bouwsma is predikant van de Gereformeerde Kerk te Gouda

lied van de week

Het lied van de week voor zondag 17 september is gezang 42 uit het Liedboek. Een bespreking daarvan heeft gestaan in De Reformatie van 8 april 2000, jaargang 75 nr. 26. Het lied van de week voor zondag 24 september is gezang 110 uit het liedboek. Een bespreking daarvan heeft gestaan in De Reformatie van 1 april 2000, jaargang 75 nr. 25.

uit de kerken

Arnhem - nieuw adres ds. G.H. Hutten: Hoflaan 50-52, 6824 BR Arnhem

Ten Boer - beroepen: Ds. H.G. Gunnink te Hardenberg-Centrum

KERNREDACTIE:

Dr. E.A. de Boer,
Prof. Dr. B. Kamphuis

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Drs. A.L. Th. de Bruijne, Drs. I.D. Haarsma,
Prof. Dr. G. Kwakkel, Drs. B. Luiten,
Drs. K. de Vries, J. Westert.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, Drs. E. Brink, J.M. de Jong,
Ds. G. Riemer, Dr. J. Smelik,
Drs. H. Veldman

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636

Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum

Technische realisatie:

Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,50 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 109,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december
- opzegging van het abonnement dient 1
maand voor aanvang van het nieuwe abon-

nementsjaar schriftelijk of per e-mail te
geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-rom
verkrijgbaar bij de Chr. Blinden-
bibliotheek voor blinden en slecht-
zienden. Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Prijs: € 0,45 per mm.
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191

Van rechtzinnig tot vrijzinnig (V)

De doorwerking van de vrijzinnigheid te Franeker in de 19de eeuw

In dit artikel gaan we na hoe in de 19de eeuw in de theologiebeoefening te Franeker de trend werd voortgezet van het streven naar eigentijdse - en ook vrijzinnige - uitwerkingen en hoe men daarmee getracht heeft de toon te zetten voor het vervolg van de 19de eeuw. Dat een en ander niet zonder slag of stoot werd bereikt, laat onderstaande schets zien.

De laatste decennia van de Franeker theologiebeoefening geven ook aan dat Franeker en Groningen in de vrijzinnige context dichter bij elkaar zijn komen te staan en tevens dat Franeker mee de bakermat is geworden van het modernisme.

H. Veldman ■

De Franse tijd: voorlopig einde

In 1797 werd ten gevolge van de Bataafse Revolutie door het nieuwe staatsbewind de scheiding van kerk en staat bewerkstelligd, waardoor ook aan de Franeker Academie de theologische faculteit werd opgeheven. Dat betekende evenwel niet het einde van de predikantenopleiding: men loste het probleem op door twee theologische hoogleraren aan de filosofische faculteit te verbinden, waardoor het kleine korps van theologische studenten de gelegenheid kreeg zijn opleiding te vervolgen. De twee in 1797 benoemde hoogleraren waren *Johannes Henricus Regenbogen*⁸⁸ en *Eelco Tinga*⁸⁹, beiden afgestudeerd aan de Franeker academie. Een derde hoogleraar die we m.n. in zijn conflict met Regenbogen nog zullen ontmoeten is *Johannes Anthony Lotze*⁹⁰, in 1804 benoemd toen Tinga de overstap naar Groningen maakte. Regenbogen zou de laatste theologische hoogleraar van de academie van Franeker zijn; de onderwijsinstelling werd in 1811 gesloten op bevel van keizer Napoleon.

De eerste moderne theoloog

Omstreeks 1800 is *Johannes Henricus Regenbogen* in Franeker hét boegbeeld geweest van het modernistisch theologisch onderwijs. Niet onomstreden heeft hij daar zijn werk verricht, tot aan het moment van de opheffing van de hogeschool in 1811. Over zijn levensloop het volgende.

Nadat Regenbogen in 1785 op 18-jarige leeftijd

zijn theologische studie was begonnen in Franeker - o.m. bij J. van Voorst -, diende hij als predikant de kerken van Jutrijp-Hommerts, Stavoren en Franeker. In 1798 werd hij - terwijl hem kort daarna een eredoctoraat werd verleend door de eigen academie - hoogleraar in de vakken exegese en kerkgeschiedenis. Hij sprak bij de aanvaarding van zijn academische arbeid een rede uit, waarin hij zijn hoorders opriep 'zich zorgvuldig te wachten voor de uitersten, in welke de uitleggers van de Heilige boeken somtijds vervallen zijn'. Het geheel bevatte een pleidooi voor de toepassing van de grammaticale exegese (tegenover o.a. de allegorische schriftuitleg). Daarmee trachtte Regenbogen de weg te banen tot een bijbeluitleg die zich niet kenmerkte door 'vooringenomenheden vanuit de filosofie of de theologie', daarbij inbegrepen de door Regenbogen als 'verstand' getypeerde gereformeerde kerkleer. Alleen het 'gezond verstand' en de kennis van historie en taalkunde mochten gehanteerd worden bij de exegese van de Schrift.

Intussen had Regenbogen, volgens zijn eigen verklaring, in de eed die hij als doctor in de Heilige Godgeleerdheid had moeten afleggen, juist die uitdrukkingen weggelaten die zijn vrijheid aan banden zouden leggen.⁹¹

Over Regenbogens tweedelige werk *Verdeediging van den geopenbaarden godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders* zegt de dogmaticus C. Graafland dat hierin de 'supranaturalistische positie' van Regenbogen tot uiting komt.⁹² Met de 'goddelijke openbaring' bedoelt hij 'eene bekendmaking van waar-

heden, die op de verlichting, verbetering en vertroosting der menschen eenen gelukkigen invloed kunnen en moeten hebben; welke de menschen, aan zich zelve overgelaaten, door de kracht hunner rede niet hebben kunnen ontdekken; en waarin dus de medewerking eener bijzondere en meer onmiddellijke Voorzienigheid van God moet erkend worden". Bij lezing van enkele saillante gedeelten in de *Verdediging* wordt duidelijk dat Regenbogen met alle mogelijke middelen, maar met name de rationele, de Bijbel trachtte de verdedigen tegen neologen. Hij wil niets anders dan de 'echtheid' van de geopenbaarde bijbelverhalen bewijzen. Hij grondt die echtheid met name op 'de natuur en de omstandigheden' van de verhalen zelf.

In zijn rectorale rede van 1804 beklemtoonde Regenbogen het ideaal van de middenweg: tussen roekeloosheid en bekrompenheid, en beoefende kritiek met liefde en vanuit een grondige kennis van de oude talen en geschiedenis. Toch gold Regenbogen als een vernieuwer met een rationalistische inslag. Dat kan men constateren als men de reeks van leerstellingen nagaat die Boeles⁹³ vermeldt in het kader van Regenbogens kritisch-vernieuwend bezig zijn met de leer van de kerk. Dan gaat het om de volgende opvattingen:

- a. dat er geen erfzonde is;
- b. dat het onrecht is als God van de mens in Zijn wet iets eist wat de mens niet kan doen;
- c. dat God zich niet over aangeboren zonden vertoort en evenmin die zonden tijdelijk en eeuwig straft;
- d. dat onze kinderen om aangeboren of geërfde zonden niet aan de verdoemenis onderworpen zijn;
- e. dat het onbijbels is dat Jezus Christus menselijke schuld betaalde, het geeft een 'valsche voorstel aan de leer der verlossing';
- f. dat de bijzondere lijdingen van Jezus voor bijzondere zonden valsche speelingen zijn van het vernuft;
- g. dat de nederdaling ter helle in het Apostolicum als niet in de Bijbel gegrond verworpen moet worden.

En dan staat er veelzeggend achter deze reeks: 'enz. enz.'; met andere woorden: dit is nog niet alles waarin Regenbogen afweek van de leer van de kerk. Dat kan men aanvullen met zijn kritische opvattingen over bijv. de Godheid van Jezus Christus.

Vervolgens letten we op Regenbogens leer van de verzoening door Christus, waarin hij de ongereformeerde publicatie van ds. Albert Bruining (1766-1837) uit het Friese Pietersbierum verdedigt.⁹⁴ We komen hierop terug als we de hoogleraar Lotze bespreken die hierover met Regenbogen in conflict is gekomen. Kenmerkend voor Regenbogen is zijn vaste vertrouwen in de 'verlichte rede'. Als de rede maar 'kan rusten in een nieuwe redenering', dan is er geen ketterij te constateren. Typerend is ook zijn visie op de binding aan de gereformeerde belijdenis: "Het gezag der formulieren, voor

het vrije onderzoek der waarheid alleszins nadeelig, kan in deze dagen van toenemend onderzoek bezwaarlijk staande worden gehouden, als zoo velen zich afwijking veroorloven, de een meer, de ander minder".

Regenbogen was iemand die graag vragen opwierp, ze niet beantwoordde om daarmee de reacties van recensenten uit te lokken. Zo was hij er in 1804 toe gekomen om te stellen dat 'de grammaticale exegese alléén onvoldoende is om gewichtige vraagstukken, als de Godheid van J.C., den oorsprong van het zedelijk kwaad, de eeuwigheid der straffen en het leerstuk der verzoening, op te lossen'. En deze op zichzelf al typerende opmerkingen lopen uit op de volgende ontboezeming van Regenbogen:

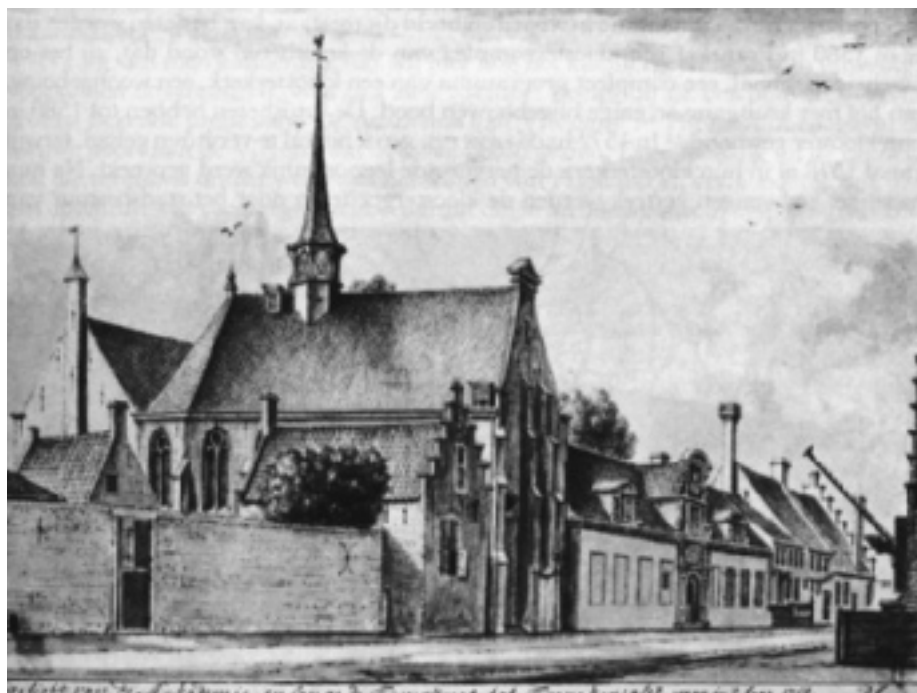
"Gesteld eens, dat wij zeggen moeten, dat het (het Hervormd Kerkgenootschap) in zijne formulieren uitdrukkingen bezigt, bij welken men niets denken kan; die of in bloote klanken bestaan of volslagene tegenstrijdigheden in zich behelzen, en nog al te veel sporen zijn van het oude bijgeloovige Heidendom; dat de Antipapale geest der hervormeren veele verkeerde beschrijvingen in de formulieren heeft te weeg gebracht; - waarna de hierboven (a – g) vermelde dogmatische gezichtspunten worden beschreven.

In 1809 publiceerde Regenbogen anoniem⁹⁵ zijn visie op het leerstuk der verzoening in *Over de zonde en de verlossing van dezelve door Jezus Christus, opgedragen aan alle hoogleraren, leeraren en beminnaars van den christelijken godsdienst, door een old ouderling der Hervormde Kerk*. Twee jaar later verscheen zijn *Christelijke godgeleerdheid naar de behoefte van dezen tijd*, waarmee hij zich twee doelen stelde: "eensdeels om verstandige lieden, die met de vorderingen dezes tijds bekend zijn, een zamenstel van Christelijke Godgeleerdheid te geven, waarin met vermijding van alle oude geschillen, die den sectengeest voeden en de verwijdering tusschen de Protestanten levendig houden, alleen het wezentlijke zoo wordt voorgedragen, dat de verlichte rede daar volkomen in berusten kan, zonder dat zij behoefte den toevlugt te nemen tot de Neologie, welker hoofdkarakter het Deïsme is; andersdeels om de leer van het Christendom voor te dragen in dat oorspronkelijk licht, waarin zij mij toeschijnt van de meeste kracht en invloed te zijn op de zedelijke verbetering des menschen, die, men twistte dan zoo veel en zoo lang men wil, doch altoos het hoofddoel is onzer Openbaring".

Volgens de gereformeerde predikant J. Bosch ondernam Regenbogen in dit boek 'de aanval op de kenmerkende Gereformeerde leerstukken, de verdorvenheid des menschen, de verzoening met God, de godheid van Christus'. De classis Franeker beschuldigde de docent nog wel van socinianisme⁹⁶, maar ging niet over tot kerkelijke tucht.

Het is dit boek dat meerdere 'hatelijke recensien'⁹⁷ ontving en ook een scherpe reactie opleverde. Uit drie classes van de Utrechtse synode

Het Academiegebouw te Franeker (boek Univ. Franeker 158501811)

kwam op de Friese synode van 1812 het dringende verzoek binnen om tegen de auteur maatregelen te treffen vanwege enkele in het boek verkondigde opvattingen. Hoewel de synode kon instemmen met de kritiek uit Utrecht, meenden de Friese kerkelijke leiders geen stappen te moeten ondernemen tegen Regenbogen, uit politieke overwegingen (ook vanwege de onzekere politieke situatie van 1812). Tevens lag er het feit dat de universiteit van Franeker in 1811 was opgeheven en Regenbogen een benoeming in Leiden kreeg. Het oordeel van Boeles over Regenbogen is nogal positief: “Regenbogen was geen neoloog en geen twijfelaar, geen afbreker, die niet wederom opbouwde. Wij durven hem ook niet, met Delprat, de eerste moderne theologische professor noemen, namelijk niet in de hedendaagsche beteekenis van modern; maar wij zien in hem een door en door wetenschappelijke, geniaalen en liberalen theoloog, die, als warm apologet van den in en door Christus geopenbaarden godsdienst, met besliste gemoedelijke overtuiging een eigen zelfstandig standpunt innam, zich daarvan door niemand en niets liet afschrikken, maar integendeel zich daarop ridderlijk wist staande te houden, en daardoor een der grondleggers werd van de meer heldere Schriftverklaring”.

Ypey en Dermout wijzen echter met nadruk op de gevolgen van de door Regenbogen gekozen benadering: de kerkleer wordt een ‘doolhof van onzekerheid’, waar geen uitweg scheen. Ze geven aan dat Regenbogen ‘niets stellig verklaarende, nergens voorlichtende, alles op losse schroeven zettende, bij wijze van vragen, waarop geen antwoord volgde’.⁹⁸ En het is de beide kerkhistorici ook niet ontgaan dat Regen-

bogen de kerkleer publiekelijk aanviel: ‘dat ook nergens bewimpelde, maar openhartig verklaarde’.

Regenbogen werd in de provincie Groningen door meerdere mensen erg gewaardeerd, onder hen waren enkele landbouwers, zoals de doopsgezinde en ‘verlichte’ boer Douwe Martens Teenstra die zich enkele werken van de Franeker theoloog had aangeschaft en er royaal mee kon instemmen.

Na de opheffing van de Franeker academie werd Regenbogen in Leiden benoemd (voor geschiedenis), maar hij is daar niet meer in actie gekomen. Getroffen door een herseninfarct (december 1813) overleed hij in het voorjaar van 1814, ‘eene weduwe met zes kinderen in onbemiddelde omstandigheden nalatende’.

Johannes Anthony Lotze⁹⁹

Het vertrek van E. Tinga naar Groningen luidde in 1804 de komst in van de te Amsterdam in 1769 geboren Johannes Anthony Lotze, die in Leiden theologie had gestudeerd en vanaf 1791 predikant was te Maartensdijk, waar hij o.m. voor de synode van Utrecht meewerkte aan de samenstelling van de bundel *Evangelische Gezangen*. Hij was een warm voorstander van zending in de Indische archipel. Tussen Lotze en Regenbogen ontwikkelde zich een uiterst moeizame relatie. Lotze, die getekend wordt als ‘twistziek’, was een meer behoudend theoloog, die niet wenste mee te werken ‘aan de sloping van de hervormde kerk in ons vaderland’. Hij zou zijn collega Regenbogen in uiterst kritische recensies in de *Bibliotheek van Theologische Letterkunde* 1803 en 1804 enkele malen gegriefd hebben, aldus het niet

onpartijdige oordeel van Boeles. De anonimiteit van de auteur van de recensies heeft voor vertroebeling van de verhoudingen gezorgd; Lotze kon men hoogstens verdenken wegens zijn vaste medewerkerschap aan de Bibliotheek.

De relatie tussen beide hoogleraren bereikte een dieptepunt met de affaire rond ds. Albert Bruining te Pietersbierum.¹⁰⁰ Deze had de leer van de verzoening - mede gevoed vanuit de gedachte wereld van Duitse neologen als J.A. Eberhard en G.A. Steinbart¹⁰¹ - in zijn boek *De leer der verzoening met God, naar den Bijbel* (1806) beschreven geheel in de lijn van de opvattingen van Regenbogen. Bruining meende 'dat de gewone opvatting van de leer der verzoening hem te gekunsteld scheen' en hij wilde nagaan 'de eenvoudige zin en de waarde der H. Schrift'. Hij bestrijdt o.m. de gedachte dat Jezus de toorn van God voor ons zou hebben gedragen. Het doel van Jezus' lijdens was om ons te verbeteren en te vormen tot leerlingen van Hem, die de Leidsman ten leven is, om ons zo bekwaam te maken voor Gods gunst en met God te verzoenen. "Zedelijke verbetering is het ware doel van Jezus' dood".¹⁰² Dit lokte een weerwoord van Lotze uit: de hoogleraar hield op 1 maart 1807 in Franeker een preek over Romeinen 5:11 en stelde zich toen tegenover Bruining op. Regenbogen nam het echter voor Bruining op met een geschrift tegen Lotze¹⁰³ en door demonstratief zijn zetel in de classis Franeker op te geven toen Bruining in 1807 voor enkele weken geschorst werd. Uiteindelijk onderwierp Bruining zich aan het oordeel van de classis, maar Regenbogen hield voet bij stuk, zeker toen Lotze hem een weerwoord bezorgde in zijn *De toets van den hoogleraar J.H. Regenbogen aan de waarheid en de christelijke liefde getoetst* (door J.A. Lotze). Maar ook gaf Regenbogen niet toe toen men in de Boekzaal smalend zijn vertrek hekeld. Een berisping door de curatoren van de universiteit had geen bijzondere uitwerking.

Nader onderzoek van de botsingen tussen beide Franeker docenten kan wellicht duidelijk maken waar de 'zakelijke' verschillen in bestonden. Het zou wel eens kunnen zijn, hoe negatief men ook zou moeten oordelen over het karakter en de handelingen van Lotze, dat de heterodoxie in bepaalde opvattingen van Regenbogen de eigenlijke kwestie is tussen deze theologen. De kwestie-Bruining is, in relatie tot de opvattingen van Regenbogen, daarbij illustratief. Het karakter van Regenbogen kan men wellicht als 'onuitstaanbaar' typeren.

De Afscheidingshistoricus J. Wesseling vermeldt in zijn werk over *De Afscheiding van 1834 in Friesland*,¹⁰⁴ ook de zaak-Bruining n.a.v. diens geschrift *De Leer der verzoening met God naar den Bijbel* en schrijft:

"In dit geschrift verdedigt ds. Bruining een duidelijk ongereformeerde verzoeningsleer. Onder anderen leverde de Harlinger ds. Joh. Van Assen vurige kritiek op Bruinings

publicatie, die echter even vurige verdedigers vond, b.v. in prof. J.H. Regenbogen te Franeker. Deze 'voorstander van het Independentisme en Libertinisme' achtte het gezag van de formulieren voor het 'vrije onderzoek der waarheid' zeer nadelig. De hervormde classis Franeker kreeg het leergeschild te behandelen, veroordeelde de opvattingen van ds. Bruining, schorste hem voorlopig, omdat hij de leer van de kerk over het verzoenend sterven van Jezus openlijk had weersproken, terwijl hij toch de formulieren van enigheid had ondertekend. Bruining kreeg een door de classis opgestelde verklaring ter ondertekening voorgelegd, waarin het plaatsvervangend werk van Jezus Christus duidelijk werd gehandhaafd. De aangeklaagde tekende. Na zijn verzoening met de classis heeft ds. *Albert Bruining* nog vele jaren, tot zijn dood in 1837, in *Pietersbierum* gestaan. Hij werd daar opgevolgd door zijn zoon *Johannes Bruining*, die nog langer dan zijn vader de gemeente van Pietersbierum de zijne mocht noemen (1830-emeritaat 1890). We hebben dit alles niet gememoreerd om aan te geven, dat ds. Albert Bruining na zijn conflict met de classis nu ineens rechtzinnig was geworden. Dit is zeker niet het geval geweest. Maar wel om te accentueren, dat in de kringen van het volk de liefde voor de gereformeerde waarheid nog was te vinden, ook in Barradeel. Het ontstaan van de Afscheiden gemeenten in *Sexbierum* en *Minnertsga* is hiervan mee een bewijs".

Na het overlijden van docent Oosterse talen E.J. Greve (1811) zou Lotze diens taak overnemen, maar door de sluiting van de academie van Franeker is daar niets meer van gekomen. Lotze vertrekt eigener beweging naar Leiden - zonder daar echter het door hem begeerde professoraat te verkrijgen. Aan de academie van Harderwijk heeft hij nog tot de opheffing in 1818 gediend als hoogleraar. Hij overlijdt in 1832 te Amsterdam als ambteloos burger.

Hier bereikt Franeker het moment dat er een einde komt aan het bestaan van de in 1585 opgerichte hogeschool. De wetenschapsbeoefening concentreert zich in enkele andere steden zoals Groningen, Leiden en Utrecht. Toch krijgt Franeker nog een vervolg. Maar wel in afgeslankte vorm. Daarover gaat het volgende artikel.

Drs. H. Veldman is kerkhistoricus en woont in Zuidhorn.

(Dit is een vervolg op de serie, die in nr. 23 t/m 26 van deze jaargang werd geplaatst).

- 88 Johannes Henricus Regenbogen, geboren 1767 te Schüttorf (Bentheim), overleden 1814 te Leiden; biografische schets door J. van Sluis, *BL*, V, 421-423.
- 89 Over Tinga schrijven we nog als het gaat over de theologie te Groningen.
- 90 Johannes Anthony Lotze, geboren 1769 te Amsterdam, overleden 1832 te Amsterdam; biografische schets door J. van Sluis, *BL*, V, 352-354.
- 91 J. Bosch, De eerste moderne theologische professor in Nederland; in: Bosch, *Figuren en aspecten uit de eeuw der Afscheiding*. Goes 1952, 5-10. De schrijver (1876-1957) diende als gereformeerd predikant vanaf 1900 zeven gemeenten; hij was een groot kenner van de tijd van de Afscheiding.
- 92 C. Graafland, Ewaldus Kist (1762-1822) en de nadere reformatie. In: J.H. van de Bank c.s., *Theologie en kerk in het tijdperk van de Camera Obscura*. Utrecht 1993, 55 (noot 72); Graafland geeft geen verwijzing noch bewijs voor zijn oordeel. Regenbogens *Verdediging* verscheen te Amsterdam en Franeker, resp. 1802, 1803.
- 93 W.B.S. Boeles, *Frieslands hoogeschool en het Rijks-Athe-naeum te Franeker*. Deel II, Leeuwarden 1889, 699vv.
- 94 C. van der Woude, Een kerkelijke procedure uit het begin der negentiende eeuw. In: *GTT*, LXXV (1975), 17-44.
- 95 Men kan gissen naar de reden waarom Regenbogen dit werk anoniem uitgaf; de daarmee samenhangende kwestie rondom Bruining en Lotze is dan al achter de rug, de standpunten zijn bekend.
- 96 C. Sepp, *Proeve eener Pragmatische Geschiedenis der Theologie in Nederland*. Amsterdam 1860, 74.
- 97 Boeles, a.w., 704.
- 98 A. Ypey en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandse Hervormde Kerk*, deel 4. Breda 1827, 434.
- 99 Een volledige biografie over Lotze is niet aanwezig.
- 100 J. van Sluis, Albertus Bruining, in: *BLGNP* 5. Bruinings broer Gerbrand (1764-1835) wordt door W. Heijting beschreven in *BLGNP* 5; deze was 20 jaar predikant bij de Remonstrantse Broederschap.
- 101 Johann August Eberhard (1739-1809) schreef *Die Geist des Urchristentums* (in 1811 in Nederlandse vertaling te Purmerend uitgegeven); Gotthelf Samuel Steinbart (1738-1809) leerde in zijn *Glückseligkeitslehre des Christentums* (1778, in 1794 de 4e druk; Nederlandse vertaling: *Leer der gelukzaligheid*) dat de hoogste gelukzaligheid te verkrijgen is door de weg der deugd te betreden (de leer van het eudemonisme); deze Duitse theologen worden getypeerd als neologen die ten aanzien van de verzoening leerden dat vanuit de liefde en de wijsheid van God er geen sprake zou zijn van de genoegdoening door het lijden en sterven van Jezus Christus (vgl. Van der Woude, a.a., 19). Eberhard trok de consequentie die leidde tot de leer van de alverzoening (*RGG*3, 6, 1694). Ook wilde Eberhard, die Schleiermachers leermeester in de filosofie was, geheel in de lijn van het 'autonome denken', niets weten van de verplichting zich te binden aan de confessie van de kerk; F.W. Graf in *TRE* 3, 421.
- 102 Van der Woude, a.a., 22v.; het citaat van Bruining vindt men in diens *De Leer der verzoening*, 63.
- 103 J.H. Regenbogen, *De leerrede van den hoogleraar J.H. Lotze over Romeinen 5:11 getoetst aan de gezonde rede en aan de hervormde belijdenis, benevens een missive aan de E. classis van Franeker*. Franeker 1807. Naar het oordeel van Van der Woude, (a.a., 33) uit Regenbogen veel merkwaardige beschuldigingen, o.m. van remonstrantisme en socinianisme.
- 104 J. Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland*. Deel III. Groningen 1983, 10.

Het gaat om de mensen

L.E. Leeftink ■

synode impressies

“It’s all about people!” Dat herinner ik me van een bevlogen meditatie van Bill Hybels over Joh. 3:16 een jaar of vijf geleden in Arnhem. Het gaat de HERE God erom, dat de mensen via zijn Zoon Jezus Christus weer bij Hem komen en bij Hem blijven.

“Het gaat om de mensen” - zo zou je de synodedag van 9 september ook kunnen samenvatten. De sabbat is er voor de mens, heeft de Here Jezus gezegd. En in Christus zijn wij allemaal één, zegt Paulus in Gal. 3:28 - of we nu man of vrouw, homo of hetero, biologisch kind of adoptief/pleegkind, Nederlander of asielzoeker zijn.

Zondagvierders in de kerk

Afgelopen vrijdagmorgen sprak de synode voor het laatst over de verhouding tussen het vierde gebod en de zondag. Unaniem aanvaardde de synode de

herschreven handreiking over de zondag als HEERlijke dag. Deze handreiking zal aan alle kerken toegezonden worden. Behalve een aantal wijzigingen in het onderwijzend deel en in het praktisch-ethische deel zijn twee intro's toegevoegd. In de ‘aanleiding’ krijgt het veranderde geestelijke klimaat in ons land tot een geseculariseerde en multireligieuze samenleving de aandacht. In de ‘inleiding’ wordt gesteld dat wij als Gereformeerde Kerken mede krachtens het vierde gebod de zondag vieren als de dag van de opstanding van onze Heer Jezus Christus.

Dit laatste was voor de afgevaardigden van de Particuliere Synode van Gelderland voldoende om in te stemmen met het voorstel om geen algemene uitspraak te doen over de verhouding tussen het vierde gebod en de zondagsviering. Daar had ‘Gelderland’ wel om gevraagd. In de

handreiking wordt immers de gehoorzaamheid aan het vierde gebod voldoende gehonoreerd. Tenslotte besloot de synode om uit te spreken, dat de bekende zes regels van de Nationale Synode van Dordrecht 1618-1619 over de verhouding tussen de sabbat en de zondag wel officieel gezag hebben in onze kerken. Alleen niet als kerkelijke leeruitspraak of eind van alle tegenspraak, maar vooral vanwege hun inhoudelijke waarde als getuigenis van eenzelfde worsteling die we ook vandaag doormaken.

Vrouwen in de kerk

Vrijdagmiddag wijdde de synode zich aan een tweede zeer inhoudelijk onderwerp. Met slechts één stem tegen en één onthouding besloot de vergadering om een deputaatschap ‘Vrouwen in de kerk’ in te stellen.

vervolg op pagina 869

Bijbelvertaling en 'manneke pis'

E.A. de Boer ■

Voetnoot 1

De synode ging opnieuw in Amersfoort van start. Presentaties zijn gehouden en besluiten zijn al genomen. Zo hebben ook deputaten Bijbelvertaling hun rapport aan de kerken gepresenteerd. Een belangrijke zaak: vinden we de nieuwe bijbelvertaling een goede, hedendaagse weergave van het Woord van God? Nee, het hoeft geen perfecte vertaling te zijn. Dat is onmogelijk, want mensenwerk. Onze kennis, ook van de talen, is niet voldoende om in alles de juiste vertaalkeuze te kunnen doen. Maar een vertaling die zoveel mogelijk recht doet aan wat de tekst van de heilige Schriften zeggen en dat in goed Nederlands verwoord, is goed genoeg.

Het blijft nodig dat er voorgangers zijn die het Hebreeuws en Grieks voldoende beheersen om beweringen van bijbeluitleggers aan de grondtekst te kunnen toetsen. En geleerden die deze talen zo goed beheersen dat zij de vertaling kunnen verbeteren of, in de toekomst, aan een nog nieuwere kunnen werken. Immers, de taal vernieuwt zich zo snel dat we geen vijftig jaar met die ene vertaling toekunnen.

Nee, de predikant moet niet te vaak in zijn preek zeggen dat het er toch écht anders staat in de grondtekst. Maar wij verwachten van onze dienaars van het Woord dat zij de grondtalen leren lezen. Dan mogen zij op bescheiden wijze het ook melden als zij iets gevonden hebben dat de zeggingskracht van de taal waarvan de HERE zich bediend, duidelijker maakt. Hun vondst is een blijk van het enthousiasme waarmee zij zich op de preek hebben voorbereid. Want soms is zelfs de NBV te braaf. Zodat de robuuste taal van een bijbelgedeelte niet doorklinkt.

Voetnoot 2

Het is een voorrecht de Bijbel in de grondtalen te lezen, vers voor vers met exegese bezig te zijn. De zeggingskracht van het Woord te ondergaan. Te observeren hoe de HERE van mensen gebruik maakt van hun taal in dienst neemt om zijn Woord aan te zeggen. Hoe de HERE zich zelf van de taal bediend om zijn boodschap zo duidelijk mogelijk uit te drukken. Soms zo stevig mogelijk. Dan schrikken we: spreekt God zozeer onze taal? In de boeken Samuël en Koningen komt een paar maal dezelfde uitdrukking voor. De HERE dreigt de koningen van Israël, het rijk van de tien stammen: 'Ik zal van Jerobeam allen die van het mannelijk geslacht zijn wegvagen, zoals men drek wegveegt, totdat er niets van over is' (1 Kon. 14:10).

Precies zo zegt de HERE het tegen Ela, zoon van Basa (16:11) en tegen Achab, zoon van Omri (21:21, 2 Kon. 9:8). 'Allen die van het mannelijk geslacht zijn' is een staande uitdrukking geworden. In een bepaalde tijd in Israël was die uitdrukking in zwang. Maar het lijkt wel taal van de straat. De NBV vertaalt netjes met 'alle mannelijke leden'. De leden van de familie of van het koninklijk huis. Dezelfde uitdrukking komt ook twee keer in 1 Samuël voor. Daar is het David die zich kwaad maakt over Nabal, de dwaas, die weigert David en zijn manschappen met proviand te helpen. Als hij Abigail, diens vrouw ontmoet, zegt hij opgewonden: 'God mag met me doen wat hij wil, als ik morgenvroeg van zijn familie ook maar iemand van het mannelijk geslacht in leven heb gelaten' (1 Sam. 25:22 en 34). De Nieuwe bijbelvertaling vertaalt hier net zo als we het in de vertaling 1951 gewend waren.

Nu leerden onze professoren ons in Kampen: lees tijdens je exegese ook een andere vertaling van de Bijbel dan die je gewend bent. Goede raad. De vertaling die in je geheugen zit, kan je doof maken, omdat je al denkt te weten wat er staat. Die andere, ongewone vertaling scherpt je gehoor, zodat je vraagt: versta ik echt wat de HERE zeggen wil?

Voetnoot 3

Bezig met 1 Samuël 25, het verhaal van David en Nabal, de opgejaagde gezalfde en de gesetelde dwaas, neem ik de Statenvertaling ter hand. Aangekomen bij vers 22 kan ik m'n ogen niet geloven... David raast tegen Abigail: 'Zoo doe God den vijanden van David, en zoo doe Hij daartoe, indien ik allen, die hij heeft tot morgen toe overig late die aan den wand pist'. Is David werkelijk zo boos dat hij grof in de mond wordt? Brave borst die ik ben, ik kan het haast niet geloven. Ik ben ook wel eens iets te grof in de mond, maar dat komt toch niet in de Bijbel te staan. Foei, David.

Ongerust over dit taalgebruik in de mond van de gezalfde des HEREN ga ik na wat er in het Hebreeuws staat. En ja hoor, het klopt. Er staat een participium dat in het Hebreeuws ook als zelfstandig naamwoord dienst doet: 'hij die watert'. En wel 'tegen de muur of wand'. Ik denk na over de sanitaire voorzieningen in Israël. Hadden zij al toiletten? Of gebruikten zij een gat in de grond? Daarover vind ik niets in mijn handboeken over het oude Israël. Daar moest toch eens archeologisch onderzoek naar gedaan worden.

Maar de uitdrukking 'die tegen de muur watert' is voor geen misverstand vatbaar. Het moet wel om mannen gaan. Maar hoe vertaal ik dat in heden-

daags Nederlands? Je zou haast voor 'wildplasser' kiezen. Dat komt aardig in de richting, ware het niet dat je daar in Nederland voor op de bon geslingerd wordt, omdat wij wél toiletten (zelfs openbare) hebben. In Israël was het geen overtreding, maar blijkbaar een gewoonte. De NBV helpt mij niet op weg, want die heeft braaf de overdrachtelijke betekenis aangehouden: 'iemand van het mannelijk geslacht' of 'alle mannelijke leden' (1 Kon. 14:10). Of moest daarin een zinspel op het mannelijk geslacht of lid doorklinken? Wij horen die letterlijke betekenis er niet meer in. En in het Hebreeuws is die prominent. Om niet te zeggen penetrant.

Zoek ik nu dezelfde uitdrukking in 1 Koningen op in de Statenvertaling, kijk: daar hebben de vaders die toch wat netter vertaald: 'wat mannelijk is'. Gewoon mannen en jongens dus. Tja, daar is het tot drie keer toe de HERE die zijn oordeel uitspreekt. En dat mag niet, kan niet grof zijn. Of spreekt de HERE zozeer onze taal dat Hij een uitdrukking overneemt die de 'mannen' aanspreekt op de meest vernederende wijze? Namelijk betrappt tijdens het plassen. Zo ziet de HERE ons ook: in een houding waarin we niet zo graag gezien worden. Als Hij in zijn toorn het huis van Jerobeam, Ela en Achab aanspreekt, benoemt Hij die koninklijke families, en wel in de mannelijke lijn van opvolging, als niets meer dan: 'mannekes pis'. Als iemand dat mag zeggen, dan Hij! Vooral tegen mannen met hoge pretenties. Betrappt met de broek omlaag.

Voetnoot 4

De emancipatie verwacht gelijke behandeling van mannen en vrouwen. Gelukkig dat God er niet in meegaat. Hij spreekt mannen aan als eerstverantwoordelijke. Alsof vrouwen die op hun hurken gaan zitten en dan nog kleding om zich heen hebben, toch minder belachelijk zijn dan mannen die stáand en ontbloot hun behoefte doen. Rare jongens: wildplassers in hun hoge nood, mannekes pis, zeikers (excuus). Te grof? Die vertalingen zijn, naar de principes van de NBV, brontekstgetrouw en doeltaalgericht. Zo zeggen wij dat toch? Maar zou ik er ook voor pleiten zó te vertalen, het zo in de bijbelvertaling op te nemen? We hoeven toch geen straattaal in de Bijbel te lezen? Gelukkig hoef ik geen vertaalbeslissingen te nemen. Daar hangt veel vanaf. Misschien is het voldoende om in de herziening van de NBV, over een paar jaar, gewoon hoge komma's te zetten om de woorden 'mannelijk geslacht'. Als een signaal dat het eigenlijk letterlijk bedoeld is. Of ben ik nu te braaf? Soms hebben we het nodig dat de HERE zo onze taal spreekt. Zo hard en schokkend als Hij verkiest ons aan te spreken. Door - tot onze beschaming - onze platte taal te bezigen. Ik ben benieuwd welke verrassingen ik bij het gebruik van de NBV ga tegenkomen. Verrassingen in de zeggingskracht van de Schrift. En misschien moest ik toch maar een preek maken over 1 Samuël 25.

Dr. E.A. de Boer is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zeist

vervolg van pagina 867

Volgens de rapporteur van dit voorstel, ds. J.J. Schreuder is dit een besluit met een zeker risico. In veel andere kerken is de instelling van een deputaatschap vaak de eerste stap geweest tot de openstelling van het ambt voor alle vrouwen. Maar, reageerde ds. L.W. de Graaff terecht, vaak is nog niet altijd - en daarbij verwees hij naar de Christelijke Gereformeerde Kerken.

Verder noemde ds. Schreuder nog een risico van het instellen van een deputaatschap gaat de suggestie uit, dat de Bijbel onduidelijk is over de plaats en de taken van mannen en vrouwen in de gemeente. Dat is beslist niet waar. Wezenlijke gelijkwaardigheid kan in Gods ogen heel goed samengaan met een verschil in rol en functie. Maar onze cultuur heeft de laatste 150 jaar zo'n sterke verandering doorgemaakt, dat dit laatste voor velen in onze samenleving niet meer te pruimen is. Daarom is het goed dat we in deze tijd als kerken expliciet rekenschap geven over de hele breedte van dit onderwerp. Met een open mind wat betreft de uitkomsten zonder onze bijbels-gereformeerde uitgangspunten op voorhand prijs te geven.

Homo's en lesbiennes in de kerk

Vrijdagavond stond een andere categorie gemeenteleden centraal, nl. de omgang

met onze broeders en zusters met een homofiele en lesbische geaardheid. De Particuliere Synode van het Zuiden had het voorstel ingediend om een studiedeputaatschap hiervoor in te stellen. De synode kwam tot de conclusie dat hiervoor onvoldoende reden bestaat. Er is binnen gereformeerde kring al veel gepubliceerd over dit onderwerp en met name vanuit Kampen worden er ook veel pastorale adviezen gegeven. En de argumentatie dat er een groot verschil in benadering bestaat en dus dreigende rechtsongelijkheid binnen onze kerken, had de PS van het Zuiden niet onderbouwd. Ds. R.R. Roth erkende dat laatste, en bood mede namens zijn afgevaardigden hiervoor zijn welgemeende excuses aan, vooral omdat hiermee opnieuw homofiele broeders en zusters gekwetst zouden kunnen worden. Wel besloot de synode om "met het oog op het bevorderen van eenheid van beleid

a) de kerken op te roepen in deze materie de bestaande mogelijkheden te benutten van eigen studie en bezinning als ook het vragen en ontvangen van advies;

b) de docenten van de TU te verzoeken hun medewerking te verlenen aan de kerkelijke bezinning".

Persoonlijk denk ik, dat je geen profeet hoeft te zijn om te voorspellen dat in de komende tien jaren de kerken steeds meer de noodzaak zullen voelen om, net als tien jaar geleden bij echtscheiding, ook m.b.t. homofilie tot gezamenlijke afspraken te komen over bijbelse richtlijnen en de praktische uitwerking daarvan.

Buitenstaanders in de kerk

Tenslotte nam de synode nog drie besluiten om bepaalde categorieën mensen "die ver weg zijn en die de Heer, onze God, tot zich zal roepen" (Hand. 2:39) toe te laten tot de sacramenten. Het gaat dan om de doop van adoptiefkinderen en pleegkinderen onder bepaalde voorwaarden en het volledig lidmaatschap van gelovige asielzoekers, ongeacht hun politieke status.

Ds. L.E. Leefink is (nog niet-bevestigd-)predikant van de Gereformeerde Kerk te Assen-Peelo en op dit moment verslaggever van de Generale Synode te Amersfoort

„Troost bieden is wezenlijke taak van diaken”

in gesprek met

In het dagelijks leven is hij werkzaam in de bouwsector. Daarnaast is hij actief in de Gereformeerde Kerk van Berkel en Rodenrijs. Kort voor de zomer werd Wim van der Laan (53) voor de derde keer als diaken bevestigd. „Je schrikt wel eens van wat zich allemaal achter de voordeur van mensen kan afspelen, maar je maakt als diaken ook mooie dingen mee”.

W.M. Bakker ■

Van der Laan groeide op in Den Haag, in een gereformeerd gezin met zeven kinderen. Vader verdiende de kost op het ministerie van Financiën en was daarnaast actief in het kerkelijke, maatschappelijke en politieke leven, onder meer als secretaris van het Landelijk Verband van Gereformeerde Schoolverenigingen. Zoon Wim werd al op jonge leeftijd voorzitter van de jeugdvereniging. Vandaaruit kwam hij als afgevaardigde in de jongensbond terecht. Terugkijkend op zijn jeugd, zegt Van der Laan: „We waren een vrij streng gereformeerd gezin. Ons huis stond een half uur lopen van de kerk. Dat betekende op zondag ook inderdaad: lopen. We gingen niet met de fiets of met de brommer. Toen de kinderen wat groter werden, konden mijn ouders die regel overigens niet helemaal handhaven”.

Van der Laan herinnert zich niet dat er thuis veel over het geloof werd gesproken. „Maar we kregen wel duidelijk de lijn mee die mijn ouders voorstonden. Uiteindelijk zijn we ook allemaal bij de kerk gebleven, al besef ik dat dat niet hun verdienste is. Zelf ben ik toen ik van de vrijgemaakte naar een christelijke school overstapte enige tijd wat kritisch geweest ten aanzien van de kerk. Ik zocht de grenzen op. Maar uiteindelijk kwam ik toch weer terug bij mijn ‘roots’”.

Roomse noorden

Van der Laan volgde een technische opleiding. In 1980 trouwde hij met een verpleegkundige uit Pijnacker. Het echtpaar vestigde zich in Berkel en Rodenrijs, waar Van der Laan eerst werk vond in de kassenbouw en zich vervolgens enkele jaren met bekistingen bezighield. Aanvankelijk woonde het gezin in een gebied dat door Berkelse gemeenteleden het „roomse noorden” werd genoemd. Inmiddels bivakkeren ze alweer vijftien jaar in een wijk die heel wat gereformeerden telt.

In het dagelijks leven is Van der Laan hoofd bedrijfsbureau van een bouwbedrijf in Wad-

dinxveen, waar hij sinds 1984 werkzaam is. Hij werkt er tussen overwegend onkerkelijke collega's. Iedereen weet dat hij christen is, maar dat leidt zelden tot gesprekken over het geloof, zegt Van der Laan. Hij geeft ook aan dat het werk niet in de eerste plaats een evangelisatieterein is.

„Ik heb het wel eens over het geloof met iemand op mijn afdeling die synodaal gereformeerd is. Bij de rest landt het niet. Maar de mensen weten hoe ik over dingen denk. Ze hoeven bij mij bij wijze van spreken niet aan te komen met zondagswerk. En als ik een bepaalde draai aan een verhaal moet geven, zeg ik dat ik niet ga liegen. Maar zulke dingen komen zelden voor”.

Praktische hulp

In de Gereformeerde Kerk van Berkel was Van der Laan enkele jaren leider van een jeugdvereniging. Een kleine vijftien jaar geleden werd hij voor het eerst tot diaken verkozen. „In eerste instantie stond ik daar niet om te trappen, maar je wordt ertoe geroepen. Dan moet je het ook doen. Zo zie ik dat nog steeds. Het is een hoop werk. Ik ben er structureel een tot twee avonden in de week mee bezig. Maar als je ervoor gaat, krijg je er ook de kracht voor. Je schrikt wel eens van wat zich allemaal achter de voordeur van mensen kan afspelen, maar je maakt als diaken ook mooie dingen mee”.

Sinds enkele maanden maakt Van der Laan voor de derde keer deel uit van de kerkenraad, die in totaal 39 ambtsdragers telt, onder wie twaalf diakenen. „In het verleden werd het vrij gelaten of je alle mensen in je wijk bezocht of alleen degenen bij wie zorgen waren. Dan denk ik niet alleen aan geldnood, maar ook aan zaken als ziekte, ouderdom of eenzaamheid. Tegenwoordig gaan we allemaal eens in de twee jaar bij iedereen langs. De diakenen hebben twee ouderlingenwijken. Dat betekent dat je in twee jaar tijd ongeveer dertig adressen bezoekt”.

Over de functie van een diaken bestaat volgens Van der Laan wel eens wat onduidelijkheid. „Het kan gebeuren dat bijvoorbeeld een gemeentelid in het ziekenhuis zich afvraagt waarom je als diaken bij hem komt, terwijl de ouderling of de dominee al is geweest. Een ouderling spreekt vooral met mensen op het geestelijke vlak, terwijl we als diakenen praktische hulp proberen te bieden. Ik zeg ook altijd tegen de mensen: als er iets is, bel dan niet alleen de dominee of je wijkouderling maar ook je wijkdiaken”.

Troost bieden

Het bieden van troost ziet Van der Laan als een van de wezenlijke taken van een diaken. „Er staan nogal wat troostende teksten in de Bijbel die je bij een diaconaal bezoek kunt lezen. In mijn eerste periode als diaken was het niet erg gangbaar dat je met mensen uit de Bijbel las. In de tweede periode ben ik dat wel gaan doen. Soms haal ik een bijbelgedeelte aan dat past bij het onderwerp van het gesprek. Maar het komt ook voor dat je een diepgaand gesprek met iemand hebt zonder dat je erbij uit de Bijbel leest”.

Van der Laan is alert dat hij als diaken niet de taak van een ouderling overneemt. Hij grijpt daarbij terug op het bevestigingsformulier voor ambtsdragers. „Een ouderling ziet toe op het geestelijke leven. Als diakenen ben je meer bezig met de gaven van de gemeenteliden. Er zijn mensen die om hulp schreeuwen, terwijl anderen graag hulp willen geven. Als diaken moet je zien dat je die twee bij elkaar brengt”.

In de loop der jaren is er in de kerken meer aandacht gekomen voor het werk van de diaconie, is Van der Laans ervaring. „We proberen ook meer bekendheid te geven aan wat we doen. Bijvoorbeeld door elk jaar met dankdag een extra collecte te organiseren voor een speciaal doel dat we dan proberen te promoten. Daarbij is het wel eens gebeurd dat een diaken er iets over vertelde op een vereniging of op de basisschool, die dan voor hetzelfde project bezig was”.

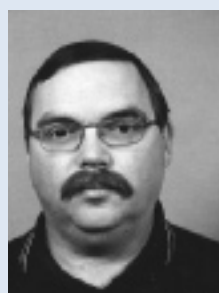
In de loop der jaren kwam het begrip diaconale gemeente meer in beeld, merkte Van der Laan. „Dat betekent naar binnen toe omzien naar zieken en eenzamen en hulp bieden als dat nodig is, maar het betekent ook naar buiten kijken. We hebben er nu als diaconie meer dan vroeger oog voor wat we voor de rest van de wereld kunnen betekenen. Denk aan projecten in de burgerlijke gemeente maar ook aan bijvoorbeeld noodhulp na een tsunami. We hebben daarbij veel aan de hulp van het Diaconaal Steunpunt, dat in 1996 door de synode van Berkel is goedgekeurd”.

Vernieuwingen

Behalve bij diaconale zaken voelt Van der Laan zich betrokken bij andere ontwikkelingen in het kerkverband. „Mijn kinderen noemen me conservatief. Ik kijk met vrees naar allerlei ontwikkelingen die gaande zijn. Vernieuwingen gaan soms wel heel erg snel. Natuurlijk hoeft niet alles in de kerk exact hetzelfde te gaan als vijftig jaar geleden, maar als je iets wilt veranderen, moet je er wel goede argumenten voor hebben. Ik ben wat dat betreft vrij voorzichtig. De verschillen tussen plaatselijke kerken zijn nu soms wel erg groot. Ik heb me tijdens een dienst wel eens afgevraagd: ben ik hier in een vrijgemaakte kerk?”

In zijn eigen gemeente - met circa 1100 leden en twee predikanten - voelt Van der Laan zich goed thuis. Hij spreekt onder meer positief over de jeugd van de kerk. „Die is hier erg actief en neemt nogal eens buitenkerkelijke jongeren mee, die ze bijvoorbeeld via een baantje bij de C1000 hebben leren kennen. Pas zei mijn zoon: pa, ik ga morgenochtend naar de late dienst. Ik zei: Dat zijn we niet gewend, als we aan de beurt zijn om vroeg te gaan. Maar er wilde iemand van voetbal mee naar de kerk, zei hij, en die wilde niet vroeg. Ik dacht dat hij een jongen van de kerk bedoelde die ook op voetbal zit, maar het ging om iemand die niet kerkelijk is maar wel eens een kerkdienst wilde meemaken. Dat zijn toch mooie dingen”.

W.M. Bakker is lid van de Gereformeerde Kerk te Harderwijk en journalist bij het Reformatorisch Dagblad

Naam: W. (Wim) van der Laan

Leeftijd: 53 jaar

Burgerlijke staat: gehuwd en vader van drie kinderen in de leeftijd van 22, 19 en 16 jaar

Woonplaats: Berkel en Rodenrijs

Beroep: hoofd bedrijfsbureau bij een bouwbedrijf

Kerktelefonie?

Vraag de Stichting IKN om een deskundig advies

SIKN

stichting intermediair kerktelefonie nederland

De sIKN Beheer behartigt de belangen van kerken en kerktelefoongebruikers. Dit doen we concreet door betaalbare alternatieven te bieden voor de traditionele kerktelefoon. In samenwerking met gespecialiseerde partners ontwikkelen en installeren we complete oplossingen.

De sIKN Beheer biedt drie systemen, waarmee thuisblijvers snel en relatief voordelig kunnen meeluisteren: via de kabel, via de telefoon en via de ether. Bent u zich aan het oriënteren op de mogelijkheden? Vraag ons om gericht advies of kijk voor meer informatie op onze website: www.sikn.nl. Telefonisch zijn wij bereikbaar van 12.00 - 14.30 uur.

Stichting IKN Beheer
Golf van Biskaje 4-a 11
3446 CP Woerden
Tel (0348) 41 09 07
Fax (0348) 41 09 47
info@sikn.nl
www.sikn.nl

Persbericht

Congres Kerk van nu – Zeggingskracht voor morgen

Woordtheater en inspirerende lezing van Otto de Bruijne en Jaap Zijlstra

'Welke kracht hebben grondwaarden van het geloof voor de kerk van vandaag en morgen?' Die vraag staat centraal op 8 oktober a.s.

Sensor organiseert dan een congresmiddag als onderdeel van het project *Kerk in de 21ste eeuw*.

Locatie: Theater De Dialoog, Raadhuisplein 4, Ermelo (vlak bij het ns-station)

Toegang: ff 10,- voor Sensor-leden, ff 15,- voor niet-leden (inclusief consumpties en een gezellige borrel na afloop).

Programma 8 oktober 2005

vanaf 13.30 uur ontvangst en inschrijving

14.00 uur aanvang

14.15 lezing van Jaap Zijlstra, Vier je verlossing!

16.00 woordtheater van Otto de Bruijne: Pas op, hoogspanning!

Vanaf 17.00 uur borrel met medewerking van musici van het project Psalmen voor nu.

Aanmelden: uiterlijk 5 oktober bij info@sensorinfo.nl. Zie ook www.sensorinfo.nl.
Sensor - voor christelijke bezinning is de nieuwe naam van het GSEv.

voor PKN'ers

Nederlands Dagblad. De krant voor christenen.

Er is een krant die het dagelijkse nieuws brengt vanuit een breed christelijk perspectief. Dat is het Nederlands Dagblad. Dus niet alleen voor leden van de Protestantse Kerk, christelijk-gereformeerden of Nederlands-gereformeerden, maar ook voor u. Kijk op www.nd.nl voor meer informatie of voor een proefabonnement, of bel gratis met 0800-222 3333.